

MAŁGORZATA ABASSY*

Uniwersytet Jagielloński (Kraków, Polska)

ORCID: 0000-0002-9294-6156

Totalitaryzm i wolność w świetle paradygmatów kultury. Współczesna Rosja

Totalitarianism and freedom in the light of cultural paradigms. Contemporary Russia. The presented paper is of a theoretical character. It includes a reflection on the mechanisms behind the rebirth of totalitarianism, using contemporary Russia as a case study. The research period taken as exemplification for the theoretical part comprises years 2000–2020 and was chosen for three reasons, mutually interconnected. The first among them is the election of Vladimir Putin, regarded as a strong symbolical representation of centralized state power, as the president of Russian Federation. Secondly, the consolidation of power in the hands of one man who had the tools to control and affect the political system. Thirdly, the modification of the Russian Federation Constitution to favor the durability of Putin's government. The presented results point to the mechanisms behind the activation of totalitarian tendencies in Russian culture in the light of long-lasting cultural paradigms: collectivism and con-centrism.

Keywords: Russia, totalitarianism, culture, Putin, systems

* **Adres do korespondencji:** Instytut Rosji i Europy Wschodniej Uniwersytetu Jagiellońskiego, ul. Gołębia 24, 31-007 Kraków. **E-mail:** malgorzata.abassy@uj.edu.pl.

Totalitaryzm i wolność — problem semantyki

Pojęcie totalitaryzm jest wtórne wobec zjawisk, które stały się przedmiotem obserwacji i refleksji myślicieli i badaczy XX wieku, takich jak: Hannah Arendt¹, Zbigniew Brzeziński², Carl J. Friedrich³, Leonard Schapiro⁴, Juan Linz⁵, Leszek Kołakowski⁶ czy Roman Bäcker⁷. Duża liczba opracowań świadczy nie tylko o wadze podejmowanego zagadnienia, ale także o problemach w definiowaniu zjawiska i precyzyjnym określeniu jego cech. Badacze są zgodni w kilku kwestiach. Po pierwsze, charakterystyczną cechą systemu totalitarnego jest istnienie silnego centrum w postaci przywódcy, najczęściej określanego mianem wodza. Zostaje ono obudowane strukturą organizacyjną partii, która staje się siłą tworzącą zasady i oparte na nich akty prawne, podporządkowując organizacji centralnej system polityczny oraz gospodarczy państwa. Po drugie, rodzi się oficjalna ideologia, której treści regulują wszystkie aspekty ludzkiego życia i nie pozostawiają miejsca na indywidualne decyzje. Po trzecie, zostają wdrożone mechanizmy wywierania nacisku i kontroli, wśród których główną rolę odgrywają terror i manipulacja.

Podsumowując powyższe wnioski badaczy, doprecyzujemy konsekwencje wynikające z centralizacji władzy. Skupienie w jednym miejscu narzędzi zarządzania oraz zasobów ekonomicznych stwarza sprzyjające warunki do sięgania przez grupę rządzącą po zasoby innego rodzaju: potencjał ludzki, zarówno w jego wymiarze intelektualnym, jak i duchowym. Ponadto strach jako narzędzie kontroli służy generowaniu wroga — zarówno wewnętrznego, jak i zewnętrznego — oraz wypracowaniu mechanizmów podsycańca i eskalacji terroru. W ślad za nimi pojawia się usztywnianie granic komunikacji między poszczególnymi jednostkami społeczeństwa, grupami społecznymi uporządkowanymi hierarchicznie wokół centrum oraz między samym systemem totalitarnym kultury a kulturą obcą. „Inny” jest automatycznie utożsamiany z „wrogiem”; w konsekwencji pojawia się dążenie do jego wyeliminowania.

Podejmując namysł nad istotą i mechanizmami totalitaryzmu, nie sposób nie odnieść się do definicji i semantyki wolności. Wolność ze swej istoty jest eksplorowaniem i przekraczaniem granic, a także otwieraniem się na inność i to co nieznanne. W perspektywie semantycznej słowo należy do słów-kluczy. Charakteryzują je dwie zasadnicze jakości: jego treść nie jest w pełni przekładalna na inne języki i budzi ono silne emocje⁸. Dodajmy też, że semantyka słowa *wolność* jest niezwykle wrażliwa na

¹ H. Arendt, *The origins of totalitarianism*, New York 1951.

² Z. Brzeziński, *The permanent purge: politics in Soviet totalitarianism*, Cambridge, MA 1956

³ C.J. Friedrich, Z. Brzeziński, *Totalitarian dictatorship and autocracy*, Cambridge, MA 1956.

⁴ L. Schapiro, *Totalitarianism: key concepts in political science*, New York 1972.

⁵ J. Linz, *Totalitarian and authoritarian regimes*, Boulder, CO 2000.

⁶ L. Kołakowski, *1984 revisited. Totalitarianism in our century*, New York 1983.

⁷ R. Bäcker, *Totalitaryzm: geneza, istota, upadek*, Toruń 1992.

⁸ Por. A. Wierzbicka, *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*, New York 1997, s. 129–152.

kontekst: zmienia się pod wpływem okoliczności, w jakim jest wypowiedziane, oraz towarzyszących mu słów. W konsekwencji sposoby zarówno definiowania wolności, jak i rozpatrywania dróg to procesy wielowymiarowe oraz nacechowane bardzo dużą dynamiką.

W ujęciu filozoficznym wolność jest postrzegana jako kierunek dążeń i duchowych poszukiwań człowieka — wolność „do”. Niemniej jednak, śledząc losy społeczeństw w opresyjnych systemach politycznych, badacz wywnioskuje, iż wolność „od” będzie poprzedzała wolność „do”. Wyzwolenie się jednostki z ograniczających ram narzuconej ideologii i systemu kontroli jest koniecznym krokiem do obrania wertykalnego kierunku realizacji wolności w aspekcie indywidualnym. A zatem pierwszym krokiem do namysłu nad istotą wolności i możliwościami jej manifestowania jest konstatacja, iż wolność realizuje się w relacji — do państwa, do społeczeństwa, do innego człowieka. Jeśli punkty odniesienia mają charakter ograniczający, to pierwszym etapem drogi do wolności będzie ucieczka od nich, zyskanie dystansu, by określić siebie jako niezależny byt.

Realizacja wolności wymaga autentyczności, zgodnie z grecką etymologią słowa *authenticos* — ‘ten, który sam jest sprawcą’⁹. Stanowi funkcję poszukiwania i nadawania sensu życiu. Warunkiem wstępnym tak realizowanego człowieczeństwa jest samoświadomość, umiejętność stawiania trudnych pytań i przyglądania się problemom, a także — konfrontacja z rzeczywistością. Reżymy totalitarne pozbawiają jednostki warunków do namysłu nad problemem wolności i jej granicami, oferując w zamian złudne poczucie przynależności i nieustanne poczucie zagrożenia. To ostatnie pochłania cały potencjał niezbędny do wysiłku stawania się niezależną jednostką — indywidualnością.

Treści kultury a struktura władzy

Totalitaryzm w wieku XX zmanifestował się przede wszystkim na poziomie struktur politycznych: po przejściu władzy i skupieniu jej w ręku wąskiej grupy rządzących zostały wydane akty prawne sprzyjające działaniom mającym na celu eliminowanie przeciwników. Tych ostatnich określano mianem „politycznych”, ponieważ odebranie im głosu i wolności fizycznej odbywało się drogą sądową, a stosowane represje były usankcjonowane konkretnymi regulacjami i rozporządzeniami o charakterze prawnym. Protest przeciwko działaniom państwa i polityce prowadzonej przez rządzących był najbardziej widocznym przejawem ich oporu.

Struktura polityczna nie jest jednak fundamentalna dla analizowanego zjawiska totalitaryzmu. Główną rolę w zaistnieniu i krzepnięciu zjawisk wpisujących się

⁹ W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1998, s. 52; por. także *Słownik grecko-polski*, t. 1, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1958, s. 371.

w totalitaryzm odgrywa kultura. Fakt, iż nie da się jej jednoznacznie zdefiniować¹⁰, stanowi ważną przesłankę do dalszego wnioskowania o treściach tworzących codzienny byt jednostki, społeczeństwa i państwa. Są one różnorodne, pozostają we współzależności i podlegają rekonfiguracjom. Ponadto część obszaru kultury, swego rodzaju łącznik między sferą materialną kultury a obszarem elementów niematerialnych, stanowi symbol — brzemienny w treści, wymagający odkodowania w ramach istniejącej kultury oraz podlegający re-kodowaniu, to znaczy: nasyceniu go nowymi treściami.

Tak ogromna liczba różnorodnych zjawisk wymaga nieustannego porządkowania bądź to w postaci usankcjonowanych tradycją norm i wzorów zachowań, bądź poprzez oficjalne instytucje i znajdujące się u ich podstaw akty normatywne. Gdy treści kultury w większości są instytucjonalizowane, kultura jako złożony mechanizm wchłania nowe treści, pochodzące spoza jej systemu, dokonuje ich weryfikacji i albo włącza je w mozaikę już istniejących, albo odrzuca jako nieprzystające i potencjalnie zagrażające. Porządkowanie treści kultury na poziomie społeczeństwa i państwa odbywa się głównie przez ich instytucjonalizację.

Może jednak zdarzyć się tak, że napływające treści obcej kultury nie są na bieżąco przetwarzane pod kątem ich dopasowania do już istniejącego stanu. Dzieje się tak z kilku powodów. Po pierwsze, napływ ten jest gwałtowny i powstaje nadmiar informacji niesionych przez nowe treści. Po drugie, elity intelektualne, powołane z racji swego istnienia do refleksji nad rzeczywistością i wyznaczania kierunków rozwoju kultury, są zdeintegrowane: istnieje wiele grup o odmiennych wizjach rzeczywistości z rozłącznymi systemami wartości. W rezultacie nie są one w stanie zaproponować społeczeństwu spójnego kierunku rozwoju. Po trzecie, tradycyjne instytucje, takie jak Cerkiew czy rodzina patriarchalna, przestały odgrywać swoją rolę. Proces przeciążenia systemu kultury nowymi treściami jest długotrwały, narasta stopniowo i przyspiesza gwałtownie tuż przed eksplozją. Mechanizm narastania przeciążenia informacyjnego systemu kultury trafnie opisał Jurij Łotman¹¹.

Jako skutek przeciążenia informacyjnego systemu obserwujemy dwie tendencje: wzrasta się opresja ze strony państwa wobec faktycznych bądź domniemyanych przeciwników systemu politycznego, jednocześnie zaś zwiększają swoją liczebność grupy reprezentujące przeciwstawny do stojącego u podstaw oficjalnej polityki system wartości. A zatem: jeśli wartością w systemie politycznym będzie lojalność grupowa, to opozycyjną wobec niej będzie człowiek jako wartość autoteliczna.

Eksplozja systemu, jaką jest rewolucja, powoduje włączenie się mechanizmów porządkowania treści kultury. Tworzone są nowe struktury, które mają wchłoniąć ściśle określone elementy, jednocześnie sprzyjając wyeliminowaniu tych zagrażających spójności. Po rewolucji, która z natury jest zdarzeniem krwawym i próbą budowa-

¹⁰ L. White, „Culturology”, [w:] *International encyclopedia of social sciences*, t. 3, New York 1968, s. 547–550.

¹¹ Ю. Лотман, *Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки*, Санкт-Петербург 2000, s. 21–27, 116–119.

nia nowego świata na gruzach starego, dominującym przekazem jest strach, wręcz groza i pragnienie odwetu. Na tych emocjach budowane jest poczucie siły nowej grupy rządzącej¹². Obserwacje pozwalają na wstępne rozpoznanie rytmu narastania przeciążenia informacyjnego systemu i jego konsolidacji poprzez eliminowanie treści wpływających na jego dezintegrację: cały wiek XIX do początków XX to napływ elementów kultury zachodniej i próby społecznych elit, by owe treści włączyć do istniejących paradygmatów; lata 1917–1991 przyniosły zamykanie systemu na wpływy z zewnątrz i porządkowanie treści kultury poprzez eliminowanie elementów uznanych za obce; lata dziewięćdziesiąte wieku XX to próba ponownego otwarcia się systemu i gwałtowny napływ treści kultury zachodniej, od momentu zaś objęcia funkcji prezydenta przez Władimira Putina — kolejne zamknięcie systemu i eliminowanie treści związanych z kulturą zachodnią: indywidualizmu, demokracji, wolności liberalnych, humanizmu¹³.

Podsumowując, obserwowane zjawiska nie zawsze są wynikiem świadomych i przemyślanych decyzji konkretnej grupy osób. W sytuacjach krytycznych, gdy zagrożona jest tożsamość kultury, a tym samym jej istnienie, uaktywniają się mechanizmy jej ochrony. Im większe zagrożenie tożsamości, tym mocniej aktywizują się systemy replikacji tendencji systemocentrycznych, o których będzie mowa w dalszej części rozważań, w postaci centralizacji, totalizacji oraz totalitaryzacji. Trafnie opisał ten mechanizm Jakub Sadowski:

Język kultury totalitarnej to język o bardzo wysokim stopniu zamknięcia, czyli system pokrewny np. językowi znaków drogowych. Znak zakazu przekraczania prędkości to przecież wzór z jedną zmienną. Niezależnie od tego jaką wartość wpiszemy w jasne pole, otoczone czerwoną obwódką, istota komunikatu się nie zmienia: nie wolno przekraczać wskazanej prędkości jazdy¹⁴.

To granice, a nie treści stanowią o charakterze kultury totalitarnej. Zamknięcie systemu na napływ nowych elementów warunkuje semantykę głównego komunikatu, który obowiązuje wszystkich uczestników kultury znajdujących się wewnątrz zakreślonych granic.

Przypomnijmy w tym miejscu, że system polityczny jest emanacją systemu kulturowego jako nadrzędnego wobec wszystkich innych systemów. System polityczny stanowi jeden z aspektów uporządkowania treści kultury — tych związanych z wizją państwa i typem relacji jednostka–władza. Każdy inny zaobserwowany system, na przykład społeczny, będzie sposobem porządkowania innego zbioru treści kultury.

¹² Proces formowania się kultury totalnej jako wstępu do totalitaryzmu w postaci struktury politycznej został opisany w pracy doktorskiej K. Blecharczyk, *Partia bolszewicka jako zjawisko kulturowe. Czynniki ludzki w organizacji typu totalnego: wzajemne oddziaływanie i sprzężenie zwrotne*, obronionej na Uniwersytecie Jagiellońskim w 2019 roku.

¹³ O współzawodniczeniu dwóch rozłącznych systemów wartości kodowanych jako „współnotowość” i „indywidualizm” zob. M. Abassy, „Dziewiętnastowieczne korzenie współczesnej Rosji”, [w:] *Odmiany tożsamości*, red. R. Szwed, L. Dyczewski, J. Szulich-Kałuża, Lublin 2010, s. 174–181.

¹⁴ J. Sadowski, *Między Pałacem Rad a Pałacem Kultury. Studium kultury totalitarnej*, Kraków 2009, s. 53.

Indywidualizacja jako szansa i problem dla wspólnotowego typu kultury¹⁵

Kultura zagrożona w odległej perspektywie niebezpieczeństwem totalitaryzmu to kultura, w której na jakimś etapie jej rozwoju rozpoczęły się procesy indywidualizacji¹⁶. Ich geneza jest często trudna do uchwycenia, ponieważ zachodzą na poziomie jednostki i jej relacji do grupy, do której przynależy, są kwestią zyskiwania samoświadomości i dążenia do autotranscendencji. W przypadku Rosji pierwszym momentem indywidualizacji na większą skalę niż pojedyncze jednostki był czas reform Piotra I. Andrzej Walicki zauważył:

Wbrew utartym stereotypom, absolutyzm państwowy był nie wrogiem, lecz sprzymierzeńcem indywidualizacji, torował bowiem drogę wyzwoleniu jednostek spod tyranii tradycjonalistycznego kolektywizmu. [...] W porównaniu z wszechwładzą kolektywistycznej tradycji i religijnych rytuałów, cechującą życie społeczne Moskiewskiej Rusi — wszechwładzą odczuwaną codziennie, o każdej godzinie, omnipotencja scentralizowanej władzy politycznej, umożliwiającej jednostkom wyłamywanie się spod władzy lokalnych wspólnot, otwierającej przed nimi drogę do karier ogólnopaństwowych, opartych na kryteriach racjonalno-merytorycznych, odczuwana była jako kolosalne rozszerzenie zakresu wolności indywidualnej¹⁷.

W przypadku Rosji proces indywidualizacji części rosyjskiej szlachty w wieku XIX przyniósł wyzwolenie jednostki z ram tradycyjnych wspólnot, nie doprowadził jednak do indywidualizacji w relacji z państwem. Rosyjski inteligent zatrzymał się na etapie wykorzenienia ze wspólnoty i, poszukując zakotwiczenia, bądź tworzył iluzję siebie jako obrońcy ludu i jego głosu, bądź stawał się buntownikiem-rewolucjonistą. Jego przeciwnikiem były państwo, reprezentowane przez tradycyjny układ elit rządzących, oraz wrogie, a w najlepszym przypadku obojętne, społeczeństwo.

Istotę zderzenia między wizją świata, w której centrum jest człowiek, a postrzeganiem sytuującym jednostkę jako podrzędną wobec systemu trafnie oddał Aleksander Obolonki:

В персоноцентристской шкале индивидуум является высшей точкой, мерой всех вещей. Все явления как природного, так и социального мира (не говоря уже о мире духовном, внутреннем), рассматриваются сквозь призму человеческой личности. В системоцентристской шкале индивид либо вообще отсутствует, либо рассматривается как нечто вспомогательное, способное принести большую или меньшую пользу лишь для достижения по надличностных целей¹⁸.

¹⁵ Szerzej na temat typologii i specyfiki kultur wspólnotowych/kolektywistycznych vs kultury indywidualistyczne por. H.C. Triandis, *Individualism and collectivism*, New York 2019.

¹⁶ „Indywidualizacja — w szerokim znaczeniu każdy proces polegający na tym, że poszczególne elementy lub części złożonej całości zaczynają się różnicować, stają się coraz bardziej odrębne i „indywidualne”; termin implikuje różnicowanie od ogólnego do specyficznego [...]. W psychologii społecznej oznacza zerwanie więzi i pojawienie się jednostek, pozbawionych lojalności grupowej”. Por. *Słownik socjologii i nauk społecznych*, red. G. Marshall, M. Tabin, Warszawa 2005, s. 125.

¹⁷ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 29–30.

¹⁸ A. Оболонский, *Драма российской политической истории. Система против личности*, Москва 1994, s. 9.

Rozłam między tymi dwoma rozłącznymi sposobami postrzegania rzeczywistości nastąpił w latach czterdziestych wieku XIX w toku kulturowego sporu słowianofilów z okcydentalistami, o istotę rosyjskiej kultury, jej elementy konstytutywne i rolę wobec Zachodu¹⁹. Andrzej Walicki nazwał dyskusję myślicieli, skupionych wokół dwóch rozłącznych systemów ideowo-filozoficznych, sporem o osobowość²⁰. Dwie wizje człowieka, zakodowane w słowianofilskim pojęciu „osobowości integralnej”²¹ oraz w fenomenie „zbędnego człowieka”²², stanowią punkt wyjścia do rozważań nad wolnością jako kluczowym pojęciem dla kultury rosyjskiej i kultury zachodnioeuropejskiej.

Pojmowanie wolności jako wezwania do odczytania miejsca jednostki w świecie z punktu widzenia religii w kulturze świeckiej zwykle nie jest przedmiotem pogłębionej kulturowej refleksji. Dzieje się tak dlatego, iż przeważnie jest ono uwewnętrznione i dlatego odczytywane jako „zrozumiałe samo przez się”²³. Odmienne traktowana jest wolność w ujęciu indywidualistycznym, liberalnym, której korzenie, zarówno w perspektywie semantycznej, jak i fenomenologicznej, tkwią w kulturze Europy Zachodniej. Była ona przedmiotem refleksji całej rosyjskiej elity i formowała samoświadomość rosyjskiej inteligencji, a poprzez nią — samoświadomość kultury. Od czasów pierwszego zetknięcia się Rosjan z kulturą zachodnich sąsiadów na większą skalę, co miało miejsce na początku wieku XIX, rozumienie wolności, którego immanentnymi cechami są liberalizm i humanizm, jest historią zmagania się jednostek i grup rosyjskiej inteligencji o proveniencji zachodnioeuropejskiej — czy szerzej: zachodniej — z prawosławną tradycją kulturową i autokratycznym systemem politycznym.

Tendencje liberalne i demokratyczne są z perspektywy systemu politycznego i tradycji prawosławnej postrzegane jako obce. W okresach stabilności podejmuje się próby współlistnienia, chociaż nie na równych warunkach, natomiast w czasach destabilizacji, spowodowanych takimi wydarzeniami jak rewolucja październikowa (1917) czy rozpad Związku Radzieckiego (1993), włączane są mechanizmy ochrony, oscylujące od totalności do totalitaryzmu.

Stosunkowo krótka epoka gorbaczowowskiej jawności i przebudowy (*glasnost* i *perestrojka*) przeszła w epokę Putina, charakteryzującą się narastającą opresyjno-

¹⁹ A. Walicki, *Słowianofile a zbędni ludzie na tle prądów ideowych lat trzydziestych–sześćdziesiątych*, Warszawa 1961.

²⁰ A. Walicki, *Osobowość a historia. Studia z dziejów literatury i myśli rosyjskiej*, Warszawa 1959, s. 56.

²¹ Л. В. Овсянникова, *Концепция личности в философии И.В. Киреевского и А.С. Хомякова как исток проблематики русского персонализма*, https://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/2007/scientificarticles/Ovsiannikova_LV/ (dostęp: 14.09.2020).

²² Mowa tutaj o klasycznym typie zbędnego człowieka, ukształtowane i istniejące jako fenomen społeczno-polityczny w latach trzydziestych–sześćdziesiątych XIX wieku. Por. M. Abassy, *Inteligencja a kultura. O problemach samoidentyfikacji dziewiętnastowiecznej inteligencji rosyjskiej*, Kraków 2008, s. 127–138.

²³ Fundamentu teoretycznego rozumienia mechanizmu uwewnętrznionego komunikatu i sposobu jego funkcjonowania wśród nosicieli tej samej kultury dostarcza koncepcja Edwarda Halla o różnieniu kultur na te o wysokim i niskim kontekście (HC-context & LC-context/cultures). Por. E. Hall, *Poza kulturą*, przeł. E. Goździak, Warszawa 2001, s. 201.

ścią systemu politycznego wobec alternatywnych dla niego idei. Głosy o odradzaniu się totalitaryzmu w Rosji brzmią coraz głośniejsze²⁴. Są to w większości głosy dziennikarzy i publicystów, jednak również badacz kultury odnajduje w sygnalizowanych zjawiskach niepokojące elementy zamykania się systemu na wpływy z zewnątrz oraz eliminowanie zjawisk związanych z manifestowaniem się indywidualnej wolności i jednostkowego potencjału. Zauważy także strach przerażający się w terror: im większe poczucie zagrożenia stabilności systemu i bezpieczeństwa granic Rosji, tym bardziej drastyczne środki są podejmowane, by zneutralizować to, co postrzegane jest jako zagrożenie²⁵.

Studium przypadku prezydentury Władimira Putina

U progu swej kariery politycznej Władimir Putin nie jawił się jako postać, która stanie się symbolicznym centrum kultury i synonimem Rosji²⁶ nie tylko dla Rosjan, ale i dla całego świata. Jednak w ciągu zaledwie kilku miesięcy jego popularność gwałtownie wzrosła: o ile w sierpniu 1999 roku akceptacja działań prezydenta była na poziomie 31%, w październiku osiągnęła pułap 80%²⁷. Wysoki poziom zaufania do prezydenta, 70–85%, utrzymywał się aż do lipca 2018, gdy spadł poniżej 70%. Cały czas jednak poparcie było co najmniej dwukrotnie wyższe niż kontestacja²⁸.

Putin 7 maja 2000 roku rozpoczął pierwszą kadencję urzędowania jako prezydent Federacji Rosyjskiej, 14 marca 2004 roku zaś został wybrany ponownie przy poparciu ponad 71% głosujących. Pod koniec jego drugiej kadencji wpływowe media, takie jak „Time” i „Forbes”, ogłosiły, iż zajmuje on drugie miejsce na liście 100 najbardziej wpływowych osób na świecie.

Putin umacniał swoją władzę drogą zmian w treściach najważniejszych dokumentów państwa — konstytucji, oraz interwencji zbrojnych w byłych republikach radzieckich (1999–2000 — „druga wojna czeczeńska” i zajęcie Grozno, 2008 — Gruzja, 2014 — Ukraina). Poparcie własnego społeczeństwa zjednywał sobie między

²⁴ M. Gessen, *Było to co będzie. Jak totalitaryzm odradza się w Rosji*, przeł. M. Iwińska, H. Farynow-Paszkiewicz, Warszawa 2018. Por. także Л.Д. Гудков, „Тоталитаризм как теоретическая рамка: попытки ревизии спорного понятия”, *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены* 2001, nr 5 (55), s. 20–29; *idem*, „Тоталитаризм как теоретическая рамка: попытки ревизии спорного понятия (окончание)”, *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены* 2001, nr 6 (56), s. 13–30.

²⁵ Wypadki kończące się śmiercią dziennikarzy i opozycjonistów, jak w przypadku Borysa Niemcowa czy Aleksieja Nawalnego.

²⁶ Mechanizm ten nosi nazwę stereotypowej personifikacji polityki i działa w przypadku niektórych jedynie krajów. Por. M. Karwat, „Stereotypowa personifikacja polityki”, *Studia Polityczne* 1996, nr 5, s. 85–86, <https://docplayer.pl/62294435-Stereotypowa-personifikacja-polityki.html> (dostęp: 8.09.2020).

²⁷ Centrum Jurija Lewady, *Одобрение деятельности Владимира Путина*, <https://www.lewada.ru/indikator/odobrenie-organov-vlasti/> (dostęp: 7.09.2020)

²⁸ *Ibidem*.

innymi zdecydowanymi deklaracjami o walce z terroryzmem: „Rosja nigdy nie prowadziła i nie będzie prowadzić negocjacji z terrorystami”²⁹ — powiedział po ataku na moskiewską stację metra Awtozawodskaja. Był to kolejny atak terrorystyczny po tym, jak w 2002 roku grupa czeczeńskich bojowników wzięła zakładników w biesłańskiej szkole podstawowej — w większości dzieci. Wykorzystując emocje społeczeństwa, przerażonego, dezorientowanego i pełnego wściekłości na morderców dzieci, Putin wdrożył rozwiązania, które prezentował jako skuteczne w walce z terroryzmem i niestabilnością postradzieckich republik, zastępując wybory na wysokie stanowiska państwowe mianowaniem urzędników³⁰. W polityce wewnętrznej konsolidacji wpływów i ukierunkowywaniu działań zgodnie z nadrzędnym interesem państwa służyły reformy sądownictwa³¹. W grudniu 2003 roku pierwsze miejsce w wyborach do Dumy zdobyła proputinowska partia Jedinaja Rossija i wkrótce potem zapewniła sobie większość w parlamencie. Podsumowując pierwszą prezydencką kadencję Putina, Aleksander Jakowlew zwracał uwagę na powrót praktyk znanych z czasów Związku Radzieckiego oraz na postępującą centralizację wpływów, nie tylko politycznych:

бросается в глаза жесткая последовательность. Гимн³², однопартийная система, послушный парламент, примат государственности над человеком, вожизм, сращивание государственных структур с бизнесом, особенно с криминальным, приручение средств массовой информации, возвращение к государственной историографии, то есть приспособление истории к интересам власти, отсутствие подлинно независимых судов, расширение сферы деятельности и влияния на политику специальных служб³³.

Putin umacniał swoją pozycję w państwie, otaczając się zaufanymi ludźmi, których znał jeszcze z czasów swojej kariery w Petersburgu. Byli wśród nich Igor Sieczin (Игор И. Сечин), Dumitr Miedwediew (Дмитрий Анатольевич Медведев), Wiktor Zubkow (Виктор А. Зубков), Aleksiej Kudrin (Алексей Л. Кудрин), Aleksiej Miller (Алексей Б. Миллер), German Gref (Герман О. Греф), Dumitr Kozak (Дмитрий Н. Козак), Wiktor Iwanow (Виктор П. Иванов), Siergiej Naryszkin (Сергей Е. Нарышкин), Witalij Mitko (Виталий Л. Митко) i wielu innych. Wszyscy oni nie tylko otrzymali prestiżowe stanowiska w Kancelarii Prezydenta, lecz także zwiększyli swoje wpływy w obszarze biznesu, bankowości, gospodarki naftowo-gazowej. Tworzyli pierwszy krąg chroniący centrum, jakim był Putin, z wszelkimi za-

²⁹ *Россия никогда не вела и не будет вести переговоры с террористами, в том числе с лидером чеченских сепаратистов Асланом Масхадовым, заявил Президент России после переговоров с Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым*, 6.02.2004, <http://kremlin.ru/events/president/news/30315> (dostęp: 14.09.2020).

³⁰ Szczegółowo na temat reform Putina w pierwszych kadencjach prezydenckich por. S.L. Myers, *Nowy car: wczesne lata i rządy Władimira Putina*, przeł. M. Potulny, Katowice 2016.

³¹ Por. A.B. Филиппов, *Новейшая история России, 1945–2006 гг.*, Москва 2007, s. 428–452.

³² Hymn państwowy Federacji Rosyjskiej został przyjęty z inicjatywy Władimira Putina pod koniec grudnia 2000 roku, jest adaptacją hymnu państwowego ZSRR z 1944 roku. Por. *Государственные символы Российской Федерации*, <http://www.gov.ru/main/symbols/gsrfl.html> (dostęp: 14.09.2020).

³³ А.Н. Яковлев, „Реформация в России”, *Общественные науки и современность* 2005, nr 2, s. 8.

kodowanymi w kulturowej symbolice władcy konsekwencjami tego faktu. Sukcesywnie zwiększały się też finansowanie i liczebność sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej. Masha Gessen sięgnęła do jeszcze wcześniejszego okresu życia Putina — wczesnej młodości, by opisać koncentryczne kręgi ochrony centralnej postaci:

System działa jak karykatura komunistycznej gospodarki dystrybucyjnej. Patriarsze i rodzinie przyświecają jedynie dwa cele — gromadzić bogactwo i koncentrować władzę. Struktura w formie rodziny jest ściśle hierarchiczna, a miejsce w niej można uzyskać jedynie przez urodzenie albo przez adopcję. W przypadku Putina najbliższy krąg składał się z kumpli, z którymi kiedyś dorastał na ulicach Leningradu i ćwiczył w tamtejszych klubach judo, kolejny krąg tworzyli jego byli współpracownicy z KGB/FSB, następny zaś ci, którzy pracowali wraz z nim w petersburskiej administracji³⁴.

Kolejnymi etapami zabezpieczania pozycji prezydenta, a jednocześnie tworzenia skutecznych narzędzi oddziaływania na wszystkie kręgi społeczeństwa, było przejęcie kontroli nad zasobami ekonomicznymi i pozbawienie wpływów tych oligarchów, którzy nie zgadzali się z polityką Kremla³⁵, oraz blokada informacyjna tak, by do społeczeństwa docierały jedynie informacje wspierające podejmowane przez rząd działania — temu służyło przejęcie kontroli na środkami masowej informacji³⁶. Były to działania długotrwałe i konsekwentne, chociaż nie miały ewolucyjnego charakteru.

Druga (2012–2016) i trzecia (2016–2020) kadencja Putina przyniosły kontynuację rozpoczętych działań. Zaowocowały też fundamentalnymi dla konsolidacji wpływów grupy rządzącej zmianami w Konstytucji Federacji Rosyjskiej, które, między innymi dawały Putinowi możliwość ubiegania się po raz kolejny o urząd prezydenta FR³⁷.

Władza i społeczeństwo: Rosjanie kochają Putina³⁸

Totalitaryzm nie jest jakością wyłącznie systemu politycznego i odpowiedzialność za przemoc w systemie nie spoczywa jedynie na elicie rządzącej. W równym stopniu za aktywowanie się mechanizmów kultury prowadzących do totalitaryzmu

³⁴ M. Зыгарь, *Вся кремлевская рать: Краткая история современной России*, Moskwa 2017.

³⁵ Por. M. Depczyński, *Pretorianie Kremla: wojska powietrznodesantowe Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2016.

³⁶ M. Gessen, *op. cit.*, s. 542.

³⁷ Między innymi Władimir Gusiński (Владимир Александрович Гусинский), Borys Berezowski (Борис Абрамович Березовский), Michaił Chodorkowski (Михаил Борисович Ходорковский). Szerzej por. C. Ericson, *Oligarchowie: pieniądze i władza w kapitalistycznej Rosji*, przeł. H. Jankowska, Warszawa 2014; D.E. Hoffman, *The oligarchs: wealth and power in new Russia*, przeł. M. Kukliński, New York 2011.

³⁸ Początek tego procesu wiąże się z tak zwaną sprawą NTV, 1999–2003, uznawaną przez dziennikarzy i badaczy za pierwszy etap upaństwowienia rosyjskich mediów. Por. A. Ostrovsky, *The invention of Russia. The rise of Putin and the age of fake news*, New York 2017; por. także J. Pietiläinen, „Media use in Putin’s Russia”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 24, 2008, nr 3, s. 365–385, <https://doi.org/10.1080/13523270802267906>.

odpowiada społeczeństwo, które poświęca wolność dla poczucia bezpieczeństwa. Ten moment „wolności »od«”, gdy pojawiają się niepokój i lęk jako reakcja psychologiczna na utratę znanych punktów orientacyjnych, jest newralgiczny dla utrzymania ukierunkowania na wolność „do”. Pierwszy ruch wyjścia poza sztywne, ograniczające ramy rodzi niepokój: „Tracąc swe ustalone miejsce w zamkniętym świecie człowiek nie znajduje odpowiedzi na pytanie o sens życia; w rezultacie nawiedzają go wątpliwości co do niego samego i celu jego życia”³⁹. W przypadku utożsamienia się z władzą i państwem celowość i sens są nadane z góry. Ponadto, autorytarny charakter władzy budzi emocje zidentyfikowane i opisane przez badaczy, lecz w dużym stopniu nieuświadomione dla tego, kto ich doświadcza:

Siła władzy, czy to osób, czy też instytucji, wywołuje w nim [w człowieku podlegającym władzy o silnych cechach autorytarnych — M.A.] automatycznie miłość, podziw i gotowość podporządkowania się. Władza fascynuje go nie dla szczególnych wartości, jakie może reprezentować, lecz wyłącznie dlatego, że jest władzą. I podobnie jak władza automatycznie wywołuje w nim „miłość”, tak ludzie lub instytucje pozbawione władzy automatycznie wywołują jego pogardę. Sam widok osoby bezsilnej budzi w nim chęć atakowania, dominacji, poniżania⁴⁰.

Kompensacyjne poczucie wyższości wobec innych nie jest obce i współczesnym Rosjanom.

Число россиян, считающих, что русские — великий народ, имеющий особое значение в мировой истории, выросло начиная с 1992 года до максимума — в пять раз. До минимума упало число тех, кто видит в русских такой же народ, как и другие. Почти в 2,5 раза за 18 лет увеличилось количество уверенных в том, что Россия — великая держава. Таковы данные опроса, проведенного в ноябре специалистами Левада-центра. Респондентами стали 1600 человек в возрасте 18 лет и старше в 137 населенных пунктах 48 регионов России⁴¹.

Trafne spostrzeżenie Fromma, że „uczucie wyższości mogło zrekompensować — przynajmniej na jakiś czas — fakt, że życie ich ubożało zarówno pod względem ekonomicznym, jak i kulturalnym”⁴², odnosi się do współczesnej sytuacji i w dużym stopniu tłumaczy akceptację rosyjskiego społeczeństwa wobec angażowania się państwa w konflikty zbrojne — kosztem obniżenia poziomu życia przeciętnego obywatela.

Umacnianiu patologicznych mechanizmów autoregulacji kultury służy jeszcze jedna cecha mentalności Rosjan, wykształcona w ciągu wielu wieków wojen, czystek w okresie radzieckim, klęsk głodu i kryzysów ekonomicznych. Stosunkowo

³⁹ Por. Указ Президента Российской Федерации от 3.07.2020, nr 445 „Об официальном опубликовании Конституции Российской Федерации с внесенными в нее поправками”, <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202007030012> (dostęp: 14.09.2020).

⁴⁰ Druga część tytułu podrozdziału „Rosjanie kochają Putina” została zaczerpnięta z książki Karoliny Blecharczyk, zawierającej analizę przejawów emocjonalnego stosunku Rosjan do prezydenta, oraz próbę identyfikacji ich kulturowych korzeni. Por. K. Blecharczyk, *Miłość i władza. Rosjanie kochają Putina*, Kraków 2016.

⁴¹ E. Fromm, *Ucieczka od wolności*, przeł. O. i A. Ziemiłscy, Warszawa 2014, s. 222.

⁴² *Ibidem*, s. 175.

mała w porównaniu do obywatela USA czy krajów Europy Zachodniej wrażliwość na cierpienie sprzyja trwaniu w stanie obojętności, gdy trzeba zdecydowanie reagować. Zwróciła na ten fakt uwagę Gessen, podkreślając reakcję Rosjan na ataki terrorystyczne w USA w 2001 roku, gdy po pierwszym szoku próbowali oni obarczyć odpowiedzialnością samych Amerykanów:

Częściowo wiązało się to z zakodowaną niewrażliwością Rosjan jako społeczeństwa, która zrodziła się w realizacji na wojny, terror, przemoc i ubóstwo jakich doświadczyli oni w XX wieku. Z kolei ten brak wrażliwości łączył się — zarówno jako przyczyna, jak i jako skutek — z nieobecnością społecznych bądź kulturowych instytucji, które pomogłyby takie uczucia przepracować. Wszystko to było w takim samym stopniu zauważalne, kiedy Rosjanie stawali wobec swojego własnego bólu — starali się go uśmierzyć i szli dalej⁴³.

Ten psychologiczny mechanizm będzie rodził tendencję do mimowolnego niedostrzegania destrukcyjnych dla jednostki aspektów rzeczywistości. Kryzysy ekonomiczne i gwałtowne pogarszanie się bytu materialnego zostaną przypisane działaniom zewnętrznych antagonistów, nie zaś poczynaniom politycznych decydentów. W konsekwencji, wewnętrzne narracje uczestników kultury będą pozycjonować Putina jako bohatera i obrońcę narodu, zaś podejmowane przez niego działania zbrojnych interwencji poza granicami FR zostaną odczytane jako obrona granic i dumy państwa. Owe narracje świadczą o ogromnej narodowej traumie, która nakazuje identyfikować się z przemocą, nie dostrzegając jej destrukcyjnego charakteru.

Dalsze problemy badawcze

Pytanie o wolność jest zakorzenione w problematyce ludzkiej duchowości: pytań o sens istnienia oraz ukierunkowania dążeń. W perspektywie szeroko rozumianej religijności warto postawić pytanie o rolę Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w umacnianiu przyjętego kursu politycznego oraz stylu rządów Władimira Putina, a zwłaszcza propagowanie wartości — wśród nich wolności wraz z wynikającym z prawosławnej teologii zakresem semantycznym pojęcia.

Kolejnym problemem badawczym, którego rozstrzygnięcie może przyczynić się do konkretyzacji odpowiedzi na pytanie, co jest prawdziwym źródłem zniewolenia współczesnych Rosjan, jest intertekstualność narracji totalitarnych: słowo przywódca ma inne pole semantyczne niż wódz, a w konsekwencji również inne oddziaływanie emocjonalne. Snucie narracji i opowiadanie historii — zwłaszcza tych opartych na przewodnim motywie walki dobra ze złem pod egidą bohaterskiego wodza i wizjach ostatecznego zwycięstwa, by odtąd „żyć długo i szczęśliwie”, ma trudny do przecenienia wpływ emocjonalny na adresatów opowieści, włączanych w ten sposób w odgrywanie konkretnych ról, przypisanych im z góry. Przedmiotem

⁴³ Centrum Jurija Lewady, *Чем горды Россияне*, <https://www.levada.ru/2017/12/26/chem-gordy-rossiyane/> (dostęp: 14.09.2020).

badania w tym przypadku byłoby sięganie do wcześniejszych narracji kulturowych: o bitwie na Kulikowym Polu, wezwaniu Waregów zza morza i dobrowolnym przyjęciu władzy przez plemiona ruskie, zwycięskich wojnach, a także tych bardziej współczesnych, jak wojna ojczyzniana, w której bohaterem zbiorowym jest naród, nawet gdy reprezentuje go „jeden batalion” czy „tylko troje”⁴⁴. Główny problem badawczy w tym przypadku zawierałby się w pytaniu: w jakim stopniu współczesnym Rosjanom bohaterskie opowieści o przeszłości przesłaniają szarość, a niekiedy i grozę, codzienności?

Trzecim, niezwykle istotnym zadaniem badawczym byłoby zbadanie rosyjskiej opozycji w całej jej złożoności, wielowymiarowości i dynamice. Definiowanie wolności, określanie jej celu oraz wybieranie narzędzi urzeczywistnienia, powiązane z procesami indywidualizacji mogłoby przynieść odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu kontynuowane są idee formacji dziewiętnastowiecznych intelektualistów o proveniencji zachodniej.

Bibliografia

- Abassy, Małgorzata. 2008. *Inteligencja a kultura. O problemach samoidentyfikacji dziewiętnastowiecznej inteligencji rosyjskiej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Abassy, Małgorzata. 2010. „Dziewiętnastowieczne korzenie współczesnej Rosji”. W: *Odmianny tożsamości*, red. Robert Szwed, Leon Dyczewski, Justyna Szulich-Kałuża. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Abramowiczówna, Zofia, red. 1958. *Słownik grecko-polski*, t. 1. Warszawa: PIW.
- Arendt, Hannah. 1951. *The origins of totalitarianism*. New York: Henry Holt.
- Bäcker, Roman. 1992. *Totalitaryzm: geneza, istota, upadek*. Toruń: Index Books.
- Blecharczyk, Karolina. 2016. *Miłość i władza. Rosjanie kochają Putina*. Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Blecharczyk, Karolina. 2019. *Partia bolszewicka jako zjawisko kulturowe. Czynniki ludzki w organizacji typu totalnego: wzajemne oddziaływanie i sprzężenie zwrotne*. Rozprawa doktorska, Uniwersytet Jagielloński, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych.
- Brzeziński, Zbigniew. 1956. *The permanent purge: politics in Soviet totalitarianism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Centrum Jurija Lewady. *Одобрение деятельности Владимира Путина*, <https://www.levada.ru/indikatory/odobrenie-organov-vlasti/> (dostęp: 7.09.2020).
- Centrum Jurija Lewady. *Чем горды Россияне*, <https://www.levada.ru/2017/12/26/chem-gordy-rossiyane/> (dostęp: 11.09.2020).
- Depczyński, Marek. 2016. *Pretorianie Kremla: wojska powietrznodesantowe Federacji Rosyjskiej*. Warszawa: Bellona.
- Ericson, Claes. 2014. *Oligarchowie: pieniądze i władza w kapitalistycznej Rosji*. Przeł. Hanna Jankowska. Warszawa: Muza.
- Friedrich, Carl J., Zbigniew Brzeziński. 1956. *Totalitarian dictatorship and autocracy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Fromm, Erich. 2014. *Ucieczka od wolności*. Przeł. Olga Ziemilska, Andrzej Ziemilski. Warszawa: Czytelnik.
- Gessen, Masha. 2018. *Było to co będzie. Jak totalitaryzm odradza się w Rosji*. Przeł. Magdalena Iwińska, Hanna Faryno-Paszkievicz. Warszawa: Prószyński Media.

⁴⁴ E. Fromm, *op. cit.*, s. 232.

- Hall, Edward. 2001. *Poza kulturą*. Przeł. Elżbieta Goździak. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hoffman, David. 2011. *The oligarchs: wealth and power in new Russia*. New York: PublicAffairs.
- Karwat, Mirosław. 1996. „Stereotypowa personifikacja polityki”. *Studia Polityczne* 5: 85–86.
- Kołąkowski, Leszek. 1983. *1984 revisited. Totalitarianism in our century*. New York: Harper & Row.
- Kopaliński, Władysław. 1998. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: PIW.
- Linz, Juan. 2000. *Totalitarian and authoritarian regimes*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Marshall, George, red. 2008. *Słownik socjologii i nauk społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Myers, Steven L. 2016. *Nowy car: wczesne lata i rządy Władimira Putina*. Przeł. Maciej Potulny. Katowice: Sonia Draga.
- Ostrovsky, Arkady. 2017. *The invention of Russia. The rise of Putin and the age of fake news*. New York: Penguin Books.
- Pietiläinen, Jukka. 2008. „Media use in Putin’s Russia”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 24, nr 3: 365–385, <https://doi.org/10.1080/13523270802267906>.
- Sadowski, Jakub. 2009. *Między Pałacem Rad a Pałacem Kultury. Studium kultury totalitarnej*. Kraków: EGIS.
- Schapiro, Leonard. 1972. *Totalitarianism: key concepts in political science*. New York: Praeger.
- Triandis, Harry C. 2019. *Individualism and collectivism*. New York: Routledge.
- Walicki, Andrzej. 1959. *Osobowość a historia. Studia z dziejów literatury i myśli rosyjskiej*. Warszawa: PIW.
- Walicki, Andrzej. 1961. *Słowianofilia a zbędni ludzie na tle prądów ideowych lat trzydziestych–sześćdziesiątych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Walicki, Andrzej. 2005. *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- White, Leslie. 1968. *Culturology*. W: *International encyclopedia of social sciences*, t. 3. New York: Macmillan Co. and Free Press.
- Wierzbička, Anna. 1997. *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. New York: Oxford University Press.
- Государственные символы Российской Федерации, <http://www.gov.ru/main/symbols/gsrfl.html> (dostęp: 14.09.2020).
- Гудков, Лев Д. 2001. „»Тоталитаризм« как теоретическая рамка: попытки ревизии спорного понятия”, *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, nr 5 (55): 20–29.
- Гудков, Лев Д. 2001. „»Тоталитаризм« как теоретическая рамка: попытки ревизии спорного понятия (окончание)”, *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, nr 6 (56): 13–30.
- Десятый наш десантный батальон, <https://www.youtube.com/watch?v=jMx6FukVgnY> (dostęp: 14.09.2020).
- Зыгарь, Михаил. 2017. *Вся кремлевская рать: Краткая история современной России*. Москва: Интеллектуальная Литература.
- Лотман, Юрий. 2000. *Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки*. Санкт-Петербург: Искусство-СПб.
- Оболонский, Александр. 1994. *Драма российской политической истории. Система против личности*. Москва: Ин-т государства и права.
- Овсянникова, Людмила. 2007. *Концепция личности в философии И.В. Киреевского и А.С. Хомякова как исток проблематики русского персонализма*, https://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/2007/scientificarticles/Ovsiannikova_LV/ (dostęp: 14.09.2020).
- Россия никогда не вела и не будет вести переговоры с террористами, в том числе с лидером чеченских сепаратистов Асланом Масхадовым, заявил Президент России после переговоров с Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым, 6.02.2004, <http://kremlin.ru/events/president/news/30315> (dostęp: 14.09.2020).

У незнакомого поселка, <https://www.youtube.com/watch?v=TolADPD6srs> (dostęp: 14.09.2020).

Указ Президента Российской Федерации от 03.07.2020 № 445 „Об официальном опубликовании Конституции Российской Федерации с внесенными в нее поправками”, <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202007030012> (dostęp: 14.09.2020).

Филиппов, Аркадий В. 2007. *Новейшая история России, 1945–2006 гг.* Москва: Просвещение.

Яковлев, Александр Н. 2005. Реформация в России, *Общественные науки и современность*, nr 2.

Przyjęto do druku/Accepted for publication: 15.09.2020